

Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury,
pod red. P.P. Zagożdżona i M. Madziarza, Wrocław 2008

historia górnictwa, Dolny Śląsk
archeologia doświadczalna,
XV wiek, XVI wiek

Paweł P. ZAGOŹDŹON *

Katarzyna D. ZAGOŹDŹON *

UBIÓR ROBOCZY DOLNOŚLĄSKIEGO GÓRNIKA KRUSZCOWEGO U SCHYLKU ŚREDNIOWIECZA

Przedstawiono wybrane wnioski dotyczące górniczych strojów roboczych, wynikające z analizy materiału ikonograficznego, pochodzącego z różnych ośrodków górniczych środkowej Europy z okresu przełomu średniowiecza i renesansu. Pokazano prawdopodobny wygląd odzienia gwarków dolnośląskich, odniesiono się do powszechnie panujących opinii na temat strojów górniczych. Analiza danych źródłowych i próba rekonstrukcji stroju średniowiecznego górnika, poza aspektami czysto poznawczymi, ma też na celu szerszą popularyzację zagadnienia.

1. Wstęp

Badanie aspektów życia różnych grup społecznych sprzed stuleci coraz częściej łączy się z praktycznym odtwarzaniem technologii, elementów uzbrojenia i narzędzi, przedmiotów codziennego użytku, czy strojów. Choć aktywność tego typu wywołuje niekiedy uśmiech i traktowana bywa raczej jako dobra zabawa, to stała się już integralnym elementem działalności historiopoznawczej – jako tzw. archeologia doświadczalna. Dzięki niej możliwe stają się rozwiązywanie problemów, które badane jedynie na drodze analizy czysto teoretycznej przez długie lata pozostawały zagadką. Za doskonałe przykłady służyć może np. odtworzenie technik wytopu żelaza za pomocą pieców dymarskich, wyrobu narzędzi krzemiennych, czy też odkrywanie tajemnic fechtunku na podstawie zachowanych dokumentów źródłowych.

Stosunkowo liczny materiał źródłowy dotyczący narzędzi górniczych okresu średniowiecza i renesansu pozwala na ich rekonstrukcję. Odtwarzanie ówczesnych technik pracy wydaje się jednak niepełne bez równoczesnego odtworzenia innych elementów dziedzictwa materialnego, zwłaszcza strojów. O ile jednak narzędzia pracy były silnie zunifikowane to jak się okazuje, odtworzenie ubioru może być bardziej skompli-

* Politechnika Wrocławska, Instytut Górnictwa, 50-051 Wrocław, pl. Teatralny 2.

kowe. Do prób określenia specyfiki stroju górniczego wykorzystano dość różnorodny zasób materiałów ikonograficznych.

Na przełomie wieków XIV. i XV. pojawiają się liczne wzmianki świadczące o rozpoczęciu lub intensyfikacji wydobywania w szeregu ośrodków górniczych Dolnego Śląska. Dotyczy to zarówno eksploatacji rud miedzi (np. w Miedziance, Radzimowicach, czy okolicach Złotoryji), jak też złota (Złoty Stok), oraz rud srebra (Boguszów, Srebrna Góra, Bystrzyca Górna) [3] i żelaza (Kowary) [por. 15], czy różnych metali w Kletnie [2]. Stąd zainteresowanie autorów tym właśnie okresem – czasem pierwszego szeroko rozprzestrzenionego na terenie Dolnego Śląska *boomu* górniczego.

2. Górnictwo dolnośląskie XV–XVI w. na tle środkowoeuropejskich ośrodków górniczych

Górnictwo dolnośląskie rozwijało się w sąsiedztwie największych, niekiedy działających już od stuleci, silnych środkowoeuropejskich ośrodków wydobywczych (rys. 1).

Rys. 1. Główne środkowoeuropejskie ośrodki górnicze na przełomie XV i XVI w.

Fig. 1. Main Central European centers of mining on the turn of the 15th century

Na zachodzie, w rejonie Czeskich Rudaw (Erzgebirge) eksploatacja kruszców prowadzona była już od XII w. (Freiberg). Jego intensywny rozwój na terenach saskich następował od lat 80. XV w. (Schneeberg, Annaberg, Marienberg), zaś po stronie czeskiej – od pocz. XVI w. (Jachymov). Kolejny okręg górniczy, przestrzennie najbliższy dolnośląskiemu, znajdował się na Wyżynie Czesko-Morawskiej. Od XIII w. prowadzono tam intensywne prace górnicze w Jihlavie i Kutnej Horze. Na wschodzie, wzmiankowane już od XII w. (1136), górnictwo rozwijało się w rejonie śląsko-krakowskim. W większej odległości od Dolnego Śląska znajdowały się ośrodki wydobycia rud w górach Harz (m.in. Rammelsberg k. Goslaru z rozkwitem aktywności górniczej już na przeł. XII i XIII w. oraz Mansfeld – w wieku XV). Na Słowacji, wchodzącej wówczas w skład Królestwa Węgierskiego, eksploatację rozpoczęła jeszcze u schyłku XII w. prowadzono w Bańskiej Bystrzycy i Bańskiej Szczawnicy. [8]

3. Sytuacja polityczna Śląska w okresie późnego średniowiecza

Rozbicie dzielnicowe Śląska, które dokonywało się na przestrzeni XII i XIII w. największe nasilenie osiągnęło na początku wieku XIV. Na Śląsku istniało wtedy 18 państw feudalnych, których władcy uważali się za niezależnych panów tych ziem. Taka decentralizacja władzy spowodowała, że książęta poszczególnych dzielnic wchodzili w układy dynastyczno-polityczne z Czechami. Jednoczesne walki bratobójcze prowadzone przez władców poszczególnych księstw doprowadziły do powolnego ich odrywania się od Polski. Śmierć ostatniego Piasta w 1370 r. przypieczętowała losy Śląska. Następcą Kazimierza Wielkiego – Ludwik Węgierski ostatecznie zrezygnował z praw do tej dzielnicy na rzecz Korony Czeskiej. W 1392 r. wraz ze śmiercią Agnieszki, wdowy po Bolku II, księcia świdnicko-jaworskim, ostatecznie niezależne księstwo śląskie złożyło hołd Janowi Luksemburczykowi. Mimo późniejszych prób przyłączenia niektórych księstw do Rzeczypospolitej, Śląsk został od niej oderwany prawie na sześć stuleci. Początek XV stulecia stanął pod znakiem wojen husyckich, do 1434 r. większość Śląska została opanowana przez wojska taborytów. Dopiero po klęsce pod Lipanami husyci powoli rezygnowali z okupacji, bądź byli wypierani ze Śląska przez wojska katolickie. Po śmierci Jerzego z Podiebradu na tronie czeskim, po trzyletnich zmaganiach z Maciejem Korwinem, zasiadł Władysław Jagiellończyk. Maciej Korwin sprawował natomiast władzę na Śląsku. Po jego śmierci w 1490 r. władzę nad Śląskiem objął Władysław II Jagiellończyk. Śmierć jego następcy, Ludwika Jagiellończyka w 1526 r. spowodowała, że region ten wraz z całym Królestwem Czech dostał się pod władzę dynastii Habsburgów.

4. Strój górniczy

Profesja średniowiecznego górnika była związana z koniecznością ciągłego przemieszczania się. Ze względu na to, że złoża szybko się wyczerpywały, kopalnie często ulegały zniszczeniu (szczególnie zalaniu) gwarkowie wędrowali w poszukiwaniu nowych miejsc pracy. Tendencja taka nasiliła się w XIII w., tj. w okresie kolonizacji na prawie niemieckim. Migracje górników były wówczas wielokierunkowe a ich uczestnikami byli przedstawiciele zarówno pochodzenia germańskiego, jak i słowiańskiego. Przykładowo do Kutnej Hory napływali fachowcy zarówno z najstarszych europejskich ośrodków górniczych (Nadrenii, Westfalii i Walonii czy Tyrolu) jak i z Polski, Pomorza, Miśni, Pilzna czy Bańskiej Szczawnicy. Do Polski napływali górnicy z Walonii, Francji czy Włoch, choć nie ma wątpliwości, że etnicznie większą część stanowili Niemcy [8]. Śląsk leżący na pograniczu Czech i Polski mógł przyjmować migrantów z wszystkich tych obszarów.

Rys. 2. Postacie górników w *De re metallica* [1]

Fig. 2. Miners in *De re metallica* [1]

W dostępnej (głównie popularnonaukowej i popularyzatorskiej) literaturze natrafić można na zbliżone opinie co do formy stroju średniowiecznego, środkowoeuropejskiego górnika. Odzienie to miało się składać z „obszernego i długiego kaftana, pikowanego na ramionach, ze spodni lub nogawic, wysokich skórzanych butów, kaptura z peleynką” (m.in. [6, 14]). Głowa miała być chroniona sztywną, skórzaną czapką. Gwarek przepasywał się „szerokim skórzonym pasem” utrzymującym skórę (służącą m.in. do klękania na niej podczas pracy w przodku) i torbę zawierającą niezbędne utensylia. Jego nogi miały chronić „spodnie wpuszczone w buty”.

Opinię powyższą można skonfrontować z dostępnymi materiałami ikonograficznymi, które w związku ze swoją, czasem niezwykle szczegółowością wydają się warte głębszej analizy. Okazuje się, że stroje górnicze w poszczególnych ośrodkach wydobywczych wykazują znaczne zróżnicowanie i odbiegają od przedstawionego, uproszczonego obrazu.

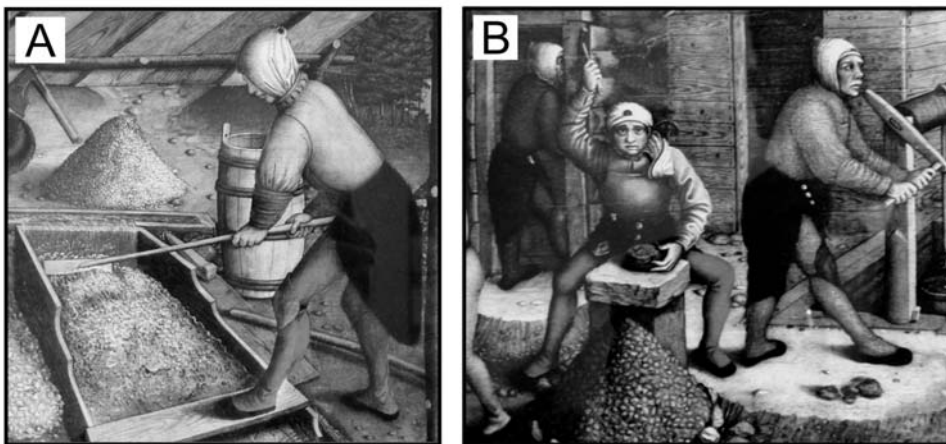
W pierwszym rzędzie porównano wygląd strojów ukazanych w największych dziełach: na rycinach ilustrujących *De re metallica...* Georgiusa Agricoli [1], na słynnym górniczym ołtarzu z Annabergu autorstwa Hansa Hessego [13] oraz na ilustracji z Kancjonału Kutnohorskiego (materiały uzyskane dzięki uprzejmości Wojciecha Preidla). Dzieło Agricoli zostało ukończone w roku 1550, ukazuje jednak obraz nieco wcześniejszy, gdyż powstawało głównie w oparciu o obserwacje wykonane przez autora podczas pobytu w Jachymowie, w latach 1527–1531. Ołtarz w Annabergu powstał w roku 1521, natomiast Kancjonał Kutnohorski jest dziełem nieco starszym – datowanym na rok 1495.

Ponadto wykorzystano ilustracje pochodzące z innych źródeł. W przypadku górnictwa kutnohorskiego były to: malowidło z kaplicy górniczej w kościele Św. Barbary (1493 r.) oraz godło miejskie (1462 r.) [12]. Z tego ośrodka wywodzi się też prawdopodobnie, zdobiona symboliką górniczą, pawęż znajdująca się w Bergbaumuseum w Bochum [7]. Z terenów zachodnich znane są ilustracje ukazujące pracę gwarków, takie jak zamieszczona przez Molendę [8] za Pieperem [10] (datowana na XV w.), lub ukazana przez tą samą autorkę [9] za Reischem [11] (1502r.), czy przedstawiona w pracy Lilley’a [5], bez podania źródła (datowana ogólnie na XVI w.). Natrafiono także na fotografię fragmentu witraża kościoła we Freibergu, ukazującą postać górnika, jednak z nieco wcześniejszego okresu [4]. Wymienione źródła ikonograficzne można odnieść do odosobnionego wizerunku ukazującego postacie górników rejonu śląsko-krakowskiego z końca XVI w. Są to freski z olkuskiego kościoła farnego, pochodzące z roku 1592 (por. [9]).

Już wstępny ogląd przedstawionych powyżej źródeł wskazuje, że wyróżnić można dwa zasadniczo od siebie odmienne style strojów górniczych, które roboczo mogą być określone jako styl germański i czeski.

Wydaje się, że strój górniczy niemieckiego kręgu kulturowego nawiązywał do ówczesnego ubioru codziennego. Składał się on przede wszystkim z lnianej koszuli, dubletu i nogawic oraz, sięgającej poniżej kolan, skóry przewiązanej na biodrach. Poszczególne elementy garderoby mogły mieć formę prostą lub bardziej fantazyjną, za-

równy jeśli chodzi o krój, jak i barwę oraz rodzaj wykorzystanego materiału (rys. 2a, b, 3). W tym drugim wypadku mogły świadczyć o większej zamożności górnika. W źródłach ikonograficznych (rys. 2, 4) gwarek przepasany jest, zgodnie z ówczesnym zwyczajem, wąskim pasem. Rzadko jednak pokazane są zawieszane na pasie torby. Stopy chroniły buty o kroju nawiązującym do aktualnej mody – na niektórych rycinach przedstawiane z charakterystycznym szerokim tępym nosem, tzw. „krowim pyskiem” (rys. 3). Nakryciem głowy górnika dołowego były najczęściej dobrze dopasowane wokół twarzy kaptury, zakładane bezpośrednio na głowę lub na czepek (rys. 2c). Wydaje się, że z reguły kaptury te były integralną częścią koszuli i zakładano je na głowę niejako spod dubletu (rys. 3) lub stanowiły osobny kaptur z peleryną i były zakładane pod dublet. Omawiane źródła ikonograficzne sporadycznie pokazują gwarków z nakryciami głowy, które można by uznać za kaptur z peleryną zakładane na wierzch (rys. 2d). Niekiedy można spotkać ilustracje ukazujące nietypowy sposób ochrony głowy –

Rys. 3. Fragmenty ołtarza górniczego z Annabergu [13]

Fig. 3. Fragments of miner's altar from Annaberg [13]

Rys. 4. Rycina zamieszczona przez Lilleya [5].

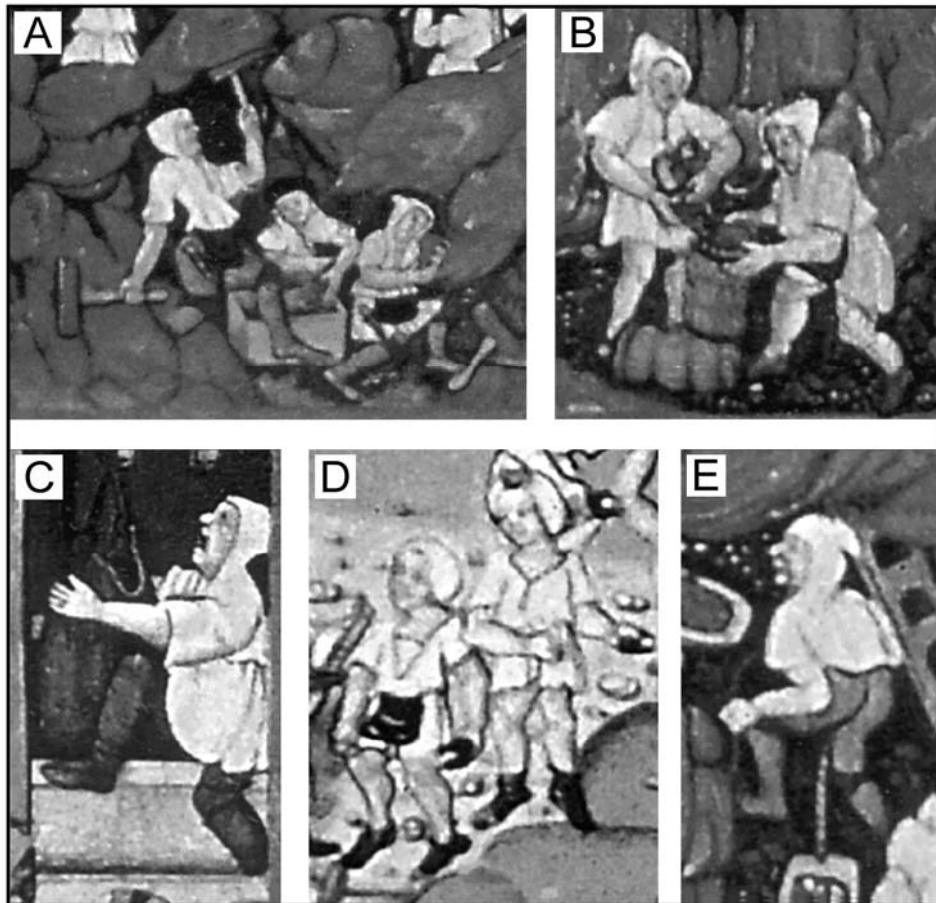
Fig. 4. Illustration presented by Lilley [5].

Rys. 5. Ilustracja z końca XV w. ([10] *vide* [8]).Fig. 5. Illustration from the end of 15th century ([10] *vide* [8]).

są to turbany doskonale widoczne zarówno na ołtarzu w Annabergu (rys. 3b), jak i na ilustracji z pracy Pieppera [10] *vide* Molenda [8] (rys. 5). Na witrażu w kościele we Freibergu przedstawiony jest inny rodzaj nakrycia głowy górnika – sztywny cylinder. Jednak ze względu na brak informacji na temat czasu powstania malowidła nie będzie on szczegółowo omawiany.

Środkowoczeski krąg kulturowy wykształcił odmienny styl ubioru – można by rzec – uniformu górniczego. Przy jego charakterystyce nieocenionym źródłem jest Kancjonał Kutnohorski. Ukazuje on różne etapy wydobywania rudy i blisko sto pięćdziesiąt postaci zaangażowanych przy jej urabianiu, transporcie i przeróbce, a także handlu. Górnicy dołowi odziani są niemal identycznie. Podstawowym elementem ich ubioru jest obszerna, sięgająca do pół uda koszula z kapturem (rys. 6) – odzienie wówczas nie spotykane, będące, zapewne pierwszym typowo górniczym uniformem roboczym.

Zebrane fałdy materiału kryją pasy, na których niektórzy z gwarków zawieszali charakterystyczne późnośredniowieczne torby oraz sztylety (rys. 6a). Ochronę nóg stanowiły nogawice w charakterystycznej brązowej barwie – być może szyte ze skóry. Należy jednak zaznaczyć, że około połowy przedstawionych w Kancjonale górników pracuje bez jakiegokolwiek ochrony nóg (rys. 6b). Obuwie stanowiły proste, niekiedy sięgające kostek buty (rys. 6b, c) lub ciżmy znacznie lepiej zilustrowane na malowidle z kutnohorskiej kaplicy górniczej oraz na bogato zdobionym godle miasta (rys. 7, 8). Nie wykluczone jednak, że drugie z wymienionych stanowiły obuwie odświętne. Charakterystycznym dla ubioru górnika środkowoczeskiego był też brak skór – tzw. jaskółek. Podobnie jak w Annabergu również i tu widoczne są niekiedy nakrycia głowy w postaci turbanów (rys. 6d).

Rys. 6. Fragmenty strony tytułowej Kancjonálu Kutnohorskiego

Fig. 6. Details of the title page of Kutna Hora region hymn book

Rys. 7. Malowidło w górniczej kaplicy, kościół świętej Barbary w Kutnej Horze [12]

Fig. 7. Painting in mining chapel, St. Barbara's Church i Kutna Hora [12]

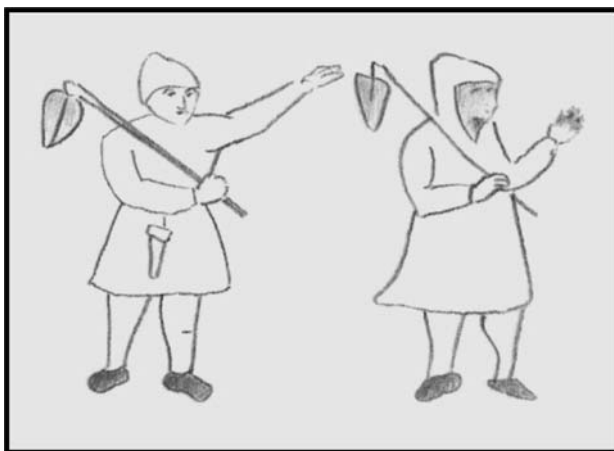

Rys. 8. Postacie górników trzymające godło Kutnej Hory, Vlašský Dvůr [12]

Fig. 8. Figures of miners with a municipal coat-of-arms of Kutna Hora, Vlašský Dvůr [12]

Ważnym, choć drobnym elementem roboczego stroju górniczego, wspólnym dla górników kręgu niemieckiego i czeskiego, były nakolanniki doskonale widoczne zarówno na ołtarzu z Annabergu (rys. 3), jak i w Kancjonale Kutnohorskim (rys. 6e).

Na wizerunki górników śląsko-krakowskiego rejonu eksploatacji rud natrafiono w jednym źródle ikonograficznym – na malowidłach z prezbiterium fary olkuskiej, których fotografie zamieściła Molenda [9] (por. rys. 9). Postacie te przedstawione są bardzo schematycznie, niemniej wyraźnie widoczny jest zasadniczy element ich stroju – długa jasna koszula z kapturem, rzucające się w oczy jest podobieństwo do ubioru kutnohorskiego.

Rys. 9. Postacie górników, kościół fary w Olkuszu (odrys z [9])

Fig. 9. Figures of miners, parish church in Olkusz (draw after [9])

Autorzy nie natrafili niestety na podobne materiały ikonograficzne pochodzące z terenu Dolnego Śląska, w związku z tym na temat stroju tutejszych górników można jedynie snuć przypuszczenia, opierając się na przedstawionych powyżej danych. Złożona sytuacja polityczna tego regionu w okresie schyłku średniowiecza i wpływ różnych, wielkich ościennych ośrodków górniczych mogły skutkować zróżnicowaniem roboczych strojów gwareckich. Trudno podważyć przeważający wpływ „pierwiastka germańskiego”, będącego skutkiem trwającej od połowy XIII wieku kolonizacji na prawie niemieckim. Niemniej bardzo prawdopodobne wydają się również wpływy czeskie. Trudno zakładać, że trzynastowieczna, wielokierunkowa wymiana myśli górniczej i migracje fachowej siły roboczej ustały w wiekach późniejszych. Intrygującą wskazówką zachęcającą do śledzenia tego tropu jest stylizowana litera „W” pojawiająca się konsekwentnie w źródłach ikonograficznych związanych z Kutną Horą (Kancjonał, malowidło z kościoła Św. Barbary oraz wspomniana wyżej pawęż ze zbiorów Bergbaumuseum w Bochum [7]). Jest to symbol występujący w herbach Wrocławia oraz starego miasta górniczego Bolesławowa (Wilhelmsthal), nie notowany w innych znakach heraldycznych.

5. Podsumowanie

Niewielka ilość dostępnych źródeł nie pozwala na formułowanie pewnych wniosków dotyczących górników pracujących w granicach dzisiejszego Dolnego Śląska. Analizując stroje uwidocznione na ilustracjach pochodzących z innych regionów można wskazać na pewne wyraźne prawidłowości oraz odnieść je do przedmiotowego rejonu.

Istnieje wyraźne zróżnicowanie regionalne strojów górniczych schyłku średniowiecza. Mogło być ono rezultatem ich powstania w różnych kręgach kulturowych lub być funkcją zamożności. Można określić wyraźnie odmienne cechy stroju „germańskiego” (Saksonia, Erzgebirge itd.) i „słowiańskiego” (udokumentowanego ikonograficznie dla okolic Kutnej Hory i rejonu śląsko-krakowskiego).

Uważane do tej pory za najbardziej charakterystyczny składnik stroju ówczesnego górnika kaptury z pelerynką występują w analizowanych źródłach podrzędnie. Być może kaptury takie były zakładane pod odzież wierzchnią (dublet), na pewno jednak powszechnie stosowane były koszule z kapturami – element garderoby niespotykany w tamtym okresie w powszechnym użytku. Źródła pochodzące z różnych kręgów kulturowych ukazują także górników z nakryciami głowy w postaci turbanów. Wydaje się, że czapka i sztywne czapki weszły do użycia później.

Elementami górniczego odzienia roboczego były wąskie pasy oraz skórzane nakolanniki. Warto zaznaczyć jest całkowity brak ilustracji ukazujących wykorzystanie skór górniczych jako ochrony kolan podczas pracy w przodku. Nic nie wskazuje też, aby ówczesne górnictwo wykształciło specyficzny rodzaj obuwia ochronnego, widzimy je jedynie u Agricoli [1], jest jednak stosowane wyłącznie przy obróbce rud na powierzchni ziemi lub podczas pozyskiwania surowca ze złóż rozsypiskowych – rzecznych.

W związku z rozdrobnieniem politycznym Dolnego Śląska można spodziewać się tu mieszanych wpływów zachodnich i czeskich (słowiańskich), które mogły zaznaczyć się również w stylu ubioru roboczego. Mielibyśmy więc do czynienia z jednej strony z gwarkami noszącymi rozmaitego kroju dublety, przepasanymi górniczymi skórąmi, a z drugiej – z górnikami odzianymi w charakterystyczne, jasne koszule z kapturami.

Literatura

- [1] AGRICOLA G., *De re metallica libri XII (...)*, wyd. AD REM, Jelenia Góra, 2000.
- [2] CIĘŻKOWSKI W., *Surowce mineralne doliny Kleśnicy oraz ich eksploatacja* [w:] Jahn A., Kozłowski S., Wiszniewska T., (red.), *Jaskinia Niedźwiedzia w Kletnie. Badania i udostępnianie*. Ossolineum, 1989, s. 137–146.
- [3] DZIEKOŃSKI T., *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Ossolineum, 1972.
- [4] E.A. КОЗЛОВСКИЙ (red.), *Горная энциклопедия т. 3*, wyd. Советская энциклопедия, Moskwa, 1987.

- [5] LILLEY S., *Ludzie, maszyny, historia, Zarys historii rozwoju maszyn i narzędzi na tle przemian społecznych*, PWN, Warszawa, 1963.
- [6] MARTIN K., „*Górnik ci ja górnik, polowa szlachcica...*”, *Pryzmat Pismo informacyjne Politechniki Wrocławskiej*, 195, 2005, s. 44–45.
- [7] MARTIN K., *Techniczne i socjo-bytowe aspekty wydzielenia i wyodrębnienia zawodu górniczego między XIII, a XVII wiekiem*, Praca dyplomowa, Archiwum Polit. Wrocł., 2007.
- [8] MOLENDĄ D., *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI w.*, Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1963.
- [9] MOLENDĄ D., *Kopalnie rud ołowiu na terenie złóż śląsko-krakowskich w XVI-XVIII wieku*, Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1972.
- [10] PIEPER W., *Ulrich rühlein von Calw*, Freiburger Forschungshefte, D. 7, Berlin, 1955 vide Molenda, 1963.
- [11] REISCH G., *Margarita philosophica*, 1502 vide Molenda, 1972.
- [12] *Rudné a uranové hornictví České Republiky* (pr. zb.), wyd. ANAGRAM, 2003.
- [13] commons.wikimedia.org/wiki/Image:Annaberger_Bergaltar.jpg – witryna internetowa Wikimedia Commons.
- [14] www.teberia.pl – Teberia portal górniczy.
- [15] ZAGOŹDŹON P.P., ZAGOŹDŹON K.D., *Wybrane sztolnie Sudetów w aspekcie możliwości ich udostępnienia*, Pr. Nauk. Inst. Górn. Polit. Wr. nr 85. *Studia i Materiały* nr 27, 1998, s. 139–147.

Working clothes of Lower-Silesian miner in the close of Medieval

A typical miners working clothes in end of Middle Ages in Lower Silesia are presented. The article is based on iconography from different mining centres in Middle Europe – from Annaberg, Kutna Hora, Jachymov, Olkusz. The main goal is popularize human factor of mining history – a manner of dressing, as a part of so-called empirical archeology.